

MOZAIKOK A SZÜRKÜLET TÖRTÉNETÉBŐL

Utak

PENTELENYI LÁSZLÓ

FEHÉR GYÖRGY ELSŐ NAGYJÁTÉKFIKCIÓJÁT – HARMINC ÉVVEL EZELŐTT – 1991. MÁRCIUS 29-ÉN MUTATTÁK BE A HAZAI MOZIKBAN.

Emlékszem, kivételesen csendes és feszült remekművéről, a *Szürkület*ről egy tehetséges magyar író a zsűri tagjaként azt találta mondani, hogy ezzel nemhogy Cannes-ig, de Cell-dömölkig is alig lehet eljutni. Néhányan felhördültek, én viszont naiv módon tán, de bóknak hallottam.” (Bikácsy Gergely)

A legenda szerint, arra a kérdésre, hogy Dürrenmatt látta-e a *Szürkület*et, Fehér György azt válaszolta, hogy az öt tekerics filmjével egy nejlonszatyorban járkált egy svájci faluban, és mindenkit sikerült megismernie, kivéve Dürrenmattot. A film 1990 januárjára készült el, az író pedig ugyanazon év végén hunyt el. A rendező 1975 körül olvasta először Friedrich Dürrenmatt *Az ígélet* című írását, és rá egy hétre már filmet szeretett volna készíteni belőle. „Ha elolvasok valamit, a 20. oldalon tudom, hogy szükségem van-e rá vagy nincs. Ha nem érdekel, leteszem. De ha belelátok valamit, kíváncsi vagyok rá, hogy úgy van-e, ahogyan látom.” A végül egy évtizeddel később, 1987 végén induló – és évekig elhúzódó, körülményes – forgatás a rendszerváltás körül, 1989 nyarán fejeződött be, ezért a *Szürkület*t a rendszerváltás első nagyjátékfilmjének is szokták nevezni. Derzsi János visszaemlékezése szerint Fehér György két filmet akart elkészíteni életében: az egyiket az említett Dürrenmatt-mű, a másikat pedig James M. Cain *A postás mindig kétszer csenget* című ponyvaregénye nyomán. Akár igaz, akár nem, annyi bizonyos, hogy mindkét esetben hosszú idő telt el a megvalósításig. A Cain-adaptáció ötlete már a '80-as évek elején megszületett, akkor – a Társulás Filmstúdió égisze alatt – *Régi film* címmel kezdte Fehér a forgatást. A stúdió

1985-ös váratlan megszűntetése miatt ez a filmötlete – *Szenvedély* címmel – csak 1998-ra készülhetett el, bár a forgatás már 1995-ben elkezdődött.

Visszatérve a *Szürkület*re Az ígélet szerzői jogainak megszerzésére irányuló egy évtizedig tartó próbálkozások első lépéseként, Fehér György a könyvkiadóhoz fordult, de ők elutasították. A rendező hagyatékában talált Ember Marianne-nak 1992-ben adott interjújában idézte fel a megvalósuláshoz vezető utat. Az első elutasítás után kinyomozta, hogy a Praesens Filmműveknek a megfilmesítés jogai, mivel az elbeszélés alapját egy 1957-ben Dürrenmatt által *Egy fényes nappal történt* címen írt forgatókönyv jelentette. A filmcég felajánlotta, hogy eladja a jogokat, de Dürrenmatt beleegyezését kérte hozzá. Konrád György és Görgey Gábor közvetítésével Fehér levelet küldött Dürrenmattnak, de az író nem válaszolt. Közben a magyar Dürrenmatt-fordító, Ungvári Tamás *Az eskü* címmel írt szövegvariánst, hátha egy ilyen változat feloldja az író minden korábbi kötelezettsége alól. Az 1982-ben, Bacsó Péter stúdióvezetővel együtt jegyzett levél tanúsága szerint Dürrenmattot még a film konzulensének is felkérték, de ez a kísérlet sem járt eredménnyel. Ekkor Kurucz Gyulát, az idegennyelvű könyvkiadó vezetőjét kérte, hogy szerezze meg az írótól a jogot. A kiadó 100.000 dollárt kért volna, de ennyit nem tudtak fizetni. Ekkor a filmcég tanácsára elmentek Svájcba, ahol Dürrenmatt csak Kuruczot fogadta. Fehér György órákig várt Kurucz Gyulára és közben jó barátságba került az író szomszédaival. A rendező magával vitte a videóra átírt munkáit, amiket Dürrenmattnak akart levetíteni (innen származhat a legenda).

Kurucz nem járt eredménnyel, végül 1987-ben a Praesens-től sikerült megszerezni a jogokat, azzal a feltétellel, hogy az eredeti forgatókönyv motívumainak felhasználásával egy új, önálló szövegkönyvet hoznak létre. A szerzői jogokhoz kapcsolódó bonyodalmak a filmet a mai napig „kísértik”, a *Szürkület* DVD-kiadása jogviták miatt akadozik; noha 2008-ban még petíciót is indítottak a film megjelentetéséért, 2009-ben a kópia HD felújítása is megtörtént.

Marx József *Rendezőim – Személyes filmtörténet* című kéziratából kiderül, hogy már 1985-86 táján az Objektív Stúdió tervei között szerepelt a – Fehér szavaival – „feltétlenül megvalósítandó” Dürrenmatt-adaptáció előkészítése, de végül 1987. november 20-án a Budapest Filmstúdió bocsátotta rendelkezésre a 100.000 Ft nagyságrendű előkészítési keretét Fehér György *Utak* munkacímű első nagyjátékfilmjének a forgatására. A forgatókönyvet Bereményi Gézával együtt jegyzi a rendező, de ez – Bereményi visszaemlékezése szerint – csak alibi együttműködés volt, Fehér többször felkérte, hogy adja a nevét a forgatókönyveihez, hogy zöld utat nyisson a filmforgatókönyvek elfogadásának. Ezzel magyarázható, hogy az elkészült film stáblistájáról már hiányzik Bereményi neve.

„Már az előkészítés alatt is sejthető volt, hogy a gyártási megvalósulás rendhagyó módon fog történni. – írta a *Szürkület* gyártási terv megvalósulásának szöveges értékelésében Dumény Tibor gyártásvezető. – Mind a technikai forgatókönyv, mind a pontosított igénylisták – de általában bármilyen rendezői igény pontosítása – állandóan elhúzódtak, és a filmgyártásban szokásos módon azok soha nem is valósultak meg.” Először hazai hegyvidéken, később szlovákiai és lengyel Tátrában próbáltak forgatási helyszínt találni. Rövid időn belül kiderült, hogy külföldön Fehér György elképzelései szerint, a forgatást nem lehetne megvalósítani, így a már csak hazai tájakon folytatták a keresést. A rendező sokáig kereste a megfelelő helyszínt, ahol megtörténik a gyerekgyilkosság is. Haumann Péter visszaemlékezése szerint egyszer csak megállt egy helyen, és azt mondta: „Ez a jó. Itt forgatunk.” A stáb kivonult, az erdőgazdaságtól felügyelőket is kirendeltek, nehogy tönkre tegyenek valamit a stáb tagjai. Haumann talált egy

keresztet, s megkérdezte az egyik felügyelőtől, hogy miért állították? Kiderült, hogy egy erdész itt csaptak agyon egy baltával. „Tehát egy olyan helyet talált Fehér Gyuri valahol Magyarországon egy erdőben, ahol valóban történt előtte egy gyilkosság. Pontosan ott. Szóval ezt is érdemes átgondolni. Nem csak azért, mert ott van egy kereszt és izgalmassá teszi a tájat, hanem ott egy gyilkosság történt. Valami odavezette Gyurit.” – emlékezett vissza a színész. A film alaphelyszíne (Rónabánya) 1988 tavaszára véglegesítődött.

A forgatás eredetileg Kende János közreműködésével kezdődött, de 1988 decemberében „a rendező és az operatőr között a film stílusára és a megvalósítás módszerére vonatkozóan eltérő megítélés alakult ki, ami nemcsak a kettejük harmonikus együttműködését, de a film további gyártási menetét is akadályozta.” – írta beszámolójában a film gyártásvezetője. Végül Gurbán Miklóssal, a Magyar Televízió operatőrével készült el a film. Gurbánnal a – megismételhetetlen jeleneteket leszámítva – teljesen újraforgatták a filmet, ezért végül is – majdnem teljes hosszában – háromszor forgatták le: az eredetileg tervezett 39 forgatási nap helyett 66 lett, amiből 23 napot tettek ki az ismétlések. „Gyönyörűségek, rakjatok vissza mindent muszter állapotba, újra vágjuk!” – felkiáltással, a film vágójával, Czeilik Csilivel ötször teljesen átvágta a filmet. Fehér György munka közben

nem ismert pardont. A *III. Richárd* (1972) forgatása közben – mesélte Czeilik – egyszer vágás közben a rendező lefordult a székről, mentőt kellett hívni. Ez a maximalizmus minden egyes munkafázisra igaz volt: először az eredetileg leszerződött Réti Jánossal, végül Kardos Péterrel kétszer teljesen lezörejzték, háromszor lekeverték és háromszor a fényhangot is ártították. A nemzetközi hangszalagokat is kétszer készítették el. „A rendhagyó gyártási menetre, a többszörösen megismételt munkafázisokra, és a kétszeresére (3 év) növekedett átfutási időre a magyar filmgyártásban alig lehet példát találni. Amilyen példákat mégis találunk, azokkal szemben ennek a filmnek a művészi – és talán a gazdasági – végeredménye azt látszik igazolni, hogy a befektetett nagy szellemi, fizikai és anyagi kapacitások nem voltak hiábavalóak, mert egy időtálló (akár évtizedek múlva is értékként vetíthető) műalkotás létrejöttét segítette elő.” – zárta 1990 végén Dimény a jelentését. Fehér György még a XXII. Magyar Filmszemle hivatalos bemutatója után is módosított a filmjén.

A *Szürkület* standfotósa, Inkey Alice visszaemlékezése szerint élete egyik legsikerültebb fotósorozatát mutatta meg Fehér Györgynek, aki meglepetésére – átnézve az albumot – körülbelül 15 fotóra bólintott csak rá, hogy mehet: „Aliz, olyan fotókat szeretnék látni a képes újságokban, amelyeket még

nem láttam más filmekben, amelyek csak a mi filmünkre jellemzőek.”

A filmet 1989-ben az Európai Filmdíjra nominálták volna, de a zsűri magyar tagja felhívta a bizottság figyelmét arra, hogy a filmet hivatalosan még nem mutatták be, így a szabályzattal ellenkezik a nevezése. A *Szürkület* 1990 februárjában a XXII. Magyar Filmszemlén a szakmai zsűri különdíját – a Szóts István vezette zsűritől – vehette át (a fődíjat ebben az évben nem osztották ki). A 43. Locarnói Nemzetközi Filmfesztiválon pedig a Bronz Leopárd-díj mellett a Barclay Ifjúsági zsűri különdíját kapta meg, valamint forgalmazási támogatásban is részesült. A következő évben a XIX. Strasbourgi Nemzetközi Filmfesztivál nagydíját és a Magyar Filmkritikusok B. Nagy László-díját is elnyerte. A hazai mozipremier a Metró (volt Szikra) Mozi kistermében volt, majd 180 előadás után levették a műsorról. 1992-ben VHS-en is forgalomba hozta a MOKÉP, s a Művész Moziban felújításra került. 1993 tavaszán pedig Budapest mellett vidéki városokban is újra vetítették. 1990-94 között – a *Sátántangó* megjelenéséig – a külföldi fesztiválok is gyakori szereplő volt (később ritkábban, s általában Tarr Béla javaslatára), legnagyobb sikerét Hollandiában aratta, ahol a hagyományos moziforgalmazásba is bekerült.

1999-ben az ELTE médiatanszékének hallgatói összeállították a 12 legjobb magyar film (az „új Budapesti Tizenkettő”) listáját, amire a *Szürkület* is felkerült. 2005-ben pedig a II. AranySzem Operatőr Fesztiválon a közönség és a Magyar Operatőrök Társasága szavazással döntött arról, hogy operatőri szempontból mely korszakos jelentőségű magyar filmeket tartja a 12 legjobban fényképezett alkotásnak – az egyik a *Szürkület* lett. 2010-ben Reykjavíkban Fliegauf Bence mutatta be a filmet: „Ott Reykjavíkban megértettem: szinte mindent Fehértől tanultam.” (2012-ben a MMA megszavazta azt az 53 magyar filmet, amelyek – véleményük szerint – a magyar filmművészet sarokkövei, de ebbe a listába – az előzmények dacára – a *Szürkület* nem került bele.)

A cikkben szereplő információk forrása a Francia Új Hullám Filmművészeti Szakkönyvkiadónál megjelenés előtt álló *Arcok iskolája – Találkozás(ok) Fehér György operatőr-rendezővel* című kötet, amely nyomdaköltségének támogatására a Kiadó ezúton is keresi a szponzorokat! Köszönjük.

„Ez a jó. Itt forgatunk.”

(A *Szürkület* forgatásán – Fehér György és Nagy Erzsike)

INKEY ALICE FELVÉTELE